

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 13/1 2024 s. 1-21, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

**MOĞOLLARDA AT DAMGALAMA GELENEKLERİ VE DAMGA (TAMGA)
TÜRLERİ**

Shynarbyek SYEITKHAN*

Geliş Tarihi: 26 Ocak 2024

Kabul Tarihi: 6 Mart 2024

Öz

At, eski çağlardan beri göçebelerin en yakın arkadaşı ve savaşçılarda sahibine güç, ruh veren aziz bir hayvandır. Bu nedenle tüm göçebe halkları özellikle atlara saygı duyarlar. Moğol halkı da atlara özel bir saygıyla davranır. Ayrıca yarış atlarının bakımına, durumuna ve sağlığına önem verir. At damgalama Moğol halkları arasında eskiden beri devam eden bir gelenektir. Atı kızgın demir ile damgalamak, yalnızca ata sahip olmak amacıyla değil, Moğolların inançlarına göre türlü kötülük ve musibetlerden korumaktadır. At genelde taylağından itibaren damgalanmaktadır. Atları damgalama sürecinde özel geleneksel etkinlikler ve şenlikler düzenlenmektedir. Moğollarda at damgalama geleneği ile ilgili Moğolca yazılmış birkaç kitap ve bazı makaleler dışında diğer dillerde yapılmış araştırmalar oldukça az olmakla birlikte atları damgalamakla ilgili bilimsel olarak özel bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Moğollarda at damgalama geleneklerine ilişkin bazı kaynaklar ve bilimsel araştırmalardan yararlanılarak bu konunun daha ayrıntılı olarak ele alınması amaçlanmıştır. Ayrıca Moğolların ata olan saygısından, gelenek ve inançlarından da söz edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Moğollar, at, damga, gelenek, göçebe.

**HORSE BRANDING TRADITIONS AND TYPES OF BRANDS
(TAMGHA) IN MONGOLS**

Abstract

The horse has been the best friend of nomads since ancient times. During ancient nomadism, the horse was a tool that would take people to wherever they wanted, and it was a sacred animal that gave strength and spirit to its owner. For this reason, all nomadic peoples especially respect horses. Mongolian people also treat horses with special respect. They also attach great importance to the care, condition, and health of their racehorses. Horse branding is a long-standing tradition among Mongolian peoples. Branding a horse with iron was not only to mark the owner of the horse but also to protect it from various evils and calamities (trouble), according to Mongolian beliefs. The horse was generally marked by the time it was foal. Special traditional events and festivities were held during the process of branding horses. Apart from a few books and some articles written in Mongolian, there is little research in other languages about the Mongolian horse branding tradition. No specific scientific study has been conducted. In our article, we aim to discuss the subject in more detail by making use of some sources and

* Doktora Öğrencisi; Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, shynarbek20@gmail.com.

scientific research on the Mongolian horse branding traditions. In addition, the Mongolian respect for horses, their traditions, and beliefs are also discussed.

Keywords: Mongols, horse, stamp, tradition, nomad.

Giriş

Göçebelik veya hayvancılıkla uğraşan halkların eski çağlardan beri damga kullandıklarına dair birçok tarihî kaynaklar bulunsa da Türk ve Moğol halkları arasında ortak anlamda kullanılan “tamga”, “tamaga”, “tañba”, “damga” kelimelerinin hangi dilden türediği tartışmalıdır. Ayrıca kaynaklarda geçen “tamga” kelimesinin “belgü”, “tuγray (tuγra)”, “mühür”, “mör”, “tamya”, “tavro”, “nişan” olarak aynı anlamda eskiden beri kullanıldığı anlaşılmaktadır. “Tamga” (tamgacı) kelimesi ilk olarak Göktürk Dönemi’ne ait ve bugünkü Moğolistan’da bulunan *Köl Tigin Yazıtı*’nda rastlanmaktadır (Tekin, 2017, s. 50). Sözcüğün eski Türklerde “tamga”, “tamka” şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca, 1072-1076 yıllarında Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan *Divânü Lûgati’t Türk*’te¹ (Kaşgarlı, 2005, s. 525), ve XIV. yüzyılın büyük tarihçisi Reşidüddin Fazlullah’ın *Câmi’ü’t-Tevârih*’inde (Fazlullah, 1998, s. 32; 232; 602), daha sonra Yazıcıoğlu’nun *Tevârih-i Âl-i Selçuk’unda*² (Bakır, 2009, s. XLVI) ve Ebulgazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Terâkime*³ (Bahadır Han, 1996, s. 425) adlı eserlerinde “tamga”, “tamka”, “damga” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca damga hakkındaki bilgiler *Oğuz Kağan Destanı* (Ağca, 2019, s. 85), *Dede Korkut Kitabı* (Gökyay, 2007, s. 260) ve *Kutadgu Bilig* (Has Hacib, 2006, s. 258-259) adlı kaynak eserlerde de geçmektedir.

Moğolların hayvanları damgaladığına dair bilgiler Alaaddin Ata Melik Cüveyni’nin 1259 yılında Farsça yazdığı *Târîh-i Cihângüşâ*⁴ adlı kaynak eserde bulunmaktadır. Eserde Moğol istilası veya Cengiz Han Dönemi’nde “tamga”nın (damga) yaygın kullanıldığından söz edilmektedir. *Tarih-i Cihan Güşa*’da Moğolların yabani hayvanlara “tamga” vurdukları hakkında şöyle denmektedir.

1220 yıllarında Cengiz Han göç emrini verdi. Fenaket Suyu’nun sahiline varınca bütün oğulları yanına geldiler. Orada bir kurultay düzenlediler. Oradan kalkıp Kulan Başı’ya varınca Cuşi de babasına katıldı. Babasına birçok değerli eşyanın yanında yirmi bin de soylu at hediye (pışkeş) etti. Emrolunduğu üzere yaban eşeklerini koyun gibi sürüp getirmişlerdi. Utuka denilen yerde yaban eşeklerini çember içine alıp avlamaya başladılar. Yeteri kadar avlandıktan sonra sağ kalmış olan yorgun ve zayıf hayvanları yakalayıp kendi *damgalarını vurarak* serbest bıraktılar (Cüveyni, 2013, s. 158-159).

Bu bilgiye göre Cengiz Han zamanında Moğollar arasında hayvan damgalama geleneği yaygın olduğunu söylemek mümkündür.

Makalemizde kullanılan diğer kaynak eser ise ilk olarak (618-804) yıllarında Tan Hanedanı tarihçisi Su Mianuy tarafından yazılan *Huiyao* adlı eserdir. Bu esere 853 yılında

¹*Divânü Lûgati’t Türk* adlı eser Türk dilinin en eski ve önemli sözlüğüdür. Türk dilinin çok değerli bir kültür hazinesi olan bu eser XI. yüzyılın söz varlığının genişliğini ve çeşitliliğini ortaya koyan, o dönemin insan ve toplum hayatına, maddi ve manevi kültürüne dair önemli veriler vermektedir.

²*Tevârih-i Âl-i Selçuk* veya *Oğuzname*. Osmanlı padişahı II. Murat’ın emriyle Yazıcıoğlu Ali tarafından kaleme alınan bir tarih kitabıdır. İslam öncesi Türk tarihinden Osmanlı Devleti’nin kuruluşuna kadar geçen dönemi anlatan tarihî kaynaktır.

³*Şecere-i Terakime* veya *Türklerin Tarihi* Ebulgazi Bahadır Han tarafından 1659 yılında Çağatay dilinde yazılmış, Orta Asya ve Türk tarihine ilişkin önemli bir kitaptır.

⁴*Târîh-i Cihângüşâ*, Ata Melik Cüveyni tarafından üç cilt hâlinde yazılan eserdir. İlk cildinde Cengiz Han’dan önceki Moğollar ve Cengiz Han’ın kanunlarının yanı sıra Cengiz Han’ın askeri faaliyetleri ve Uygur ülkesinin fethi hakkında bilgiler verilmektedir (Zuev, 1960).

yeniden ek malzemeler eklenmiştir. 907 yılında daha önce yazılmış iki eserle birleşerek *Tanghuuyao* (*Tang Huiyao* (Tan Hanedanlığı'nın İncelenmesi) adıyla yayımlanmıştır. Eserin son nüshası 961 yılı tamamlanarak 3 cilt 100 bölümden oluşmuştur (Zuev, 1960, s. 93). Bu kaynak eserdeki “Vasal Beyliğinde Atların Tamgaları”⁵ (Тамги лошадей из вассальных княжеств) adlı bölümde at damgalarından söz edilmektedir. Ayrıca 37 tane damganın listesi ve açıklamaları verilmiştir. Listedeki damgalar arasında Moğolların at damgalarına benzer işaretler bulunmaktadır.

Moğolların hayvan damgalama (işaretleme) geleneği eskiden günümüze kadar devam etmektedir. Damga, Moğolistan'ın her bölgesinde “tamga” (тамга) olarak kullanılmaktadır. Moğolların kullandığı damgaların toplanması ve araştırılması 1950'lerde başlamıştır. Damga türlerini toplayarak şekillerini ve isimlerini incelemiş, araştırmalarını Moğolistan'da ve yurt dışında yayımlamış pek çok bilim adamı vardır. Mesela Moğolların büyük yazarı âlim B. Rinchen 1954 yılında Çekoslovakya'da “Архив Ориентали” (*Arkhiv Orientalni*) adlı bilimsel derginin XXII. sayısında Fransızca 210 damga, 9 en'den (im)⁶ oluşan bir liste yayımlamıştır. Araştırmacı Ts. Gochoo'nun *Bilim ve Teknoloji* dergisi'nin 1958 yılının 4. sayısında 360 damga ve 14 en'den oluşan bir bilimsel makalesi bulunmaktadır. G. Sukhbaatar'ın “Dariganga'nın en-damgası” adlı bilimsel makalesinde 124 damganın resimleri yer almaktadır. Bu makale 1960 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi, Tarih ve Etnoloji Enstitüsü tarafından yayımlanan bilimsel derginin 1. cilt, 6. sayısında “O Tamgah i imenah Tabunov Darigangi” adıyla Rusça olarak basılmıştır. 1967 yılında B. Tserel tarafından kaleme alınan “Dorvod, Baydiin maliin im tamgiin tuhai” (Dörvöd, Baydlar'ın hayvan en damgaları hakkında) adlı makale *Shinjleh Ukhan Amidral* dergisinin no.6 sayısında yayımlanmıştır. Ayrıca Moğolların hayvan damgaları ile ilgili yapılan en önemli ve değerli bilimsel çalışma D. Choisamba'nın 1974 yılında yazdığı *Maliin im tamga ba tuunii khuul tsaazny ach holbogdol*, (Hayvan en damgası ve onun hukuki önemi) başlıklı eserdir. Eserde Moğolistan'ın her bölgesinde bulunan hayvanlar için kullanılan damga işaretlerinin türlerine, biçimlerine, önemine ve kullanımına ilişkin bilimsel bilgilere yer verilmektedir.

Genelde Moğolların damgaları konusunda en çok bilimsel araştırma yapan bilim adamlarından biri de tarihçi H. Perlee'dir. Onun *Mongol Tümnii Garliig Tamgaar Haij Sudlah Ni* (Moğolların Kökenini Damga Aracıyla İncelemek) adlı ünlü eseri 1976 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır. Bu kitap, Moğolların damgaları üzerine yapılan çalışmalar içinde en önemli ve değerlisi olarak kabul edilmektedir. Bunların dışında Moğolların hayvan damgalama geleneği hakkında birçok eser ve bilimsel makale yazılmıştır. Ayrıca, L. Tudev'in *Mal Tamlahuy* (Hayvan Damgalama) (2001) ve G. Purevdorj (2008)'nin *Oyrad Mongolchuudiin Maliin İm Tamga* (Oirad Moğollarının Hayvan Damgaları); J. Saruulbuyan, A. Davaasambuu *Mongol Aduunii Tamganii Oillogo* (Moğol At Damgasının Anlamı), (2008); G. Tserenkhand ve D. Bum-Ochir vd. tarafından kaleme alınan *Mongol Yos Zanshil Zan Uyliin Tovchoon* (Moğol Gelenek ve Görenekleri Koleksiyonu), (2009); M. Tomorjay, N. Khurelbaatar, *Mongol Malchnii Erdem Uhaanii Deej Orşvoi* (Moğol Çobanlarının

⁵ Bu bölüm “*Tanghuuyao*”nun s. 1305-1308'da Pekin baskısının 72. tomarda (bölümünde) yer almaktadır. Tang İmparatorluğu'nun ordusuna at tedarik eden ve sağlayan merkez veya Orta Asya kabilelerinin tamgaları hakkında önemli bilgiler verilmektedir (Zuev, 1960, s. 93-94).

⁶ “İm”- Moğolcada “im tamga” olarak adlandırılır. “İm” kelimesi Türkçede “en” anlamına gelmektedir. Orta Asya'daki Türk halkları arasında “en”, Anadolu'da “im” olarak kullanılmaktadır. “En-damga” kelimesi “im damga” olarak kullanılır ve “im” kelimesinin hangi dilden türediği bilinmese de kelimenin kökeni muhtemelen Türk dilinden geçtiği anlaşılmaktadır.

İlmî Düşüncesi), (2017) adlı vb. bilimsel çalışmalar önemlidir. Adı geçen Moğol bilim adamlarının yanı sıra İngiliz bilim adamı Caroline Humphrey'in bilimsel çalışmasında Moğolların at damgalarının türleri ve at damgalama gelenekleri konusunda önemli bilgiler bulunmaktadır. Humphrey'in "The Semiology of Horse Brands in Mongolia" (Moğolistan'daki At Damgalarının Göstergibilimi (Semiolojisi). *Cambridge Antropoloji Dergisi* (Berghahn Books). 1973; "Horse Brands of the Mongolians, A System of Signs in a Nomadic Culture" *Traditional Marking Systems, A Preliminary Survey*. (Moğolların At Damgaları, Göçebe Kültüründe Bir İşaret Sistemi) *Geleneksel İşaretleme Sistemleri, Bir Ön Araştırma*. Londra: Dunking. 2010. s. 291-309 gibi bilimsel makalelerde Moğolların at damgalama geleneği ve işaret / damgaları hakkında önemli yeni veriler mevcuttur.

1. Moğollar Arasında Damganın Kullanımı

Tamga veya *damga* kavramı eski zamanlardan beri yakın bir ilişkisi olan Türk ve Moğol halkları arasında çeşitli veya benzer şekillerde kullanılmıştır. Moğolların "im tamga" dediği ve Türk halkları arasında da aynı şekilde bilinen "im" veya "damga", Anadolu Türkleri arasında da küçükbaş hayvanlar için kullanılmaktadır. Bu gelenek Kazak Türkleri arasında "en-taŋba" (ен таңба) adıyla kullanıldığı bilinmektedir.

Moğol dilinde "tamga" (тамга), "tamaga" şekliyle kullanılmaktadır. Moğolcada bazı maddi mülklere (eşyalar) veya tahta ve duvar gibi yerlere konulan işaretlere "tamga temdeg" denmektedir. "Eski Moğol dilinde "taba / tav" (tabı, bir şeyin izi) ve "tamaya", "tamaga", "tamga (damga)" olarak kaydedilmektedir" (Samashev ve Bazylkhan, 2010, s. 35-39). Moğolcada "tamga (тамга)" Türkçede "damga"dır. "Tamagalax (тамгалах)" kelimesi "damgalamak" ve "tamgatay (тамгатай)" kelimesi ise "damgalı" olarak birbirine çok benzer şekliyle kullanılmaktadır. Damganın ortaya çıkışı daha önce de belirttiğimiz gibi mülk veya hayvanlarla ilgilidir. Öncelikle feodal sınıflar temel mülklerini tanımlamak için özel damgalar / semboller oluşturmuş, çobanlar da hayvanlarını diğer sürülerden ayırmak için çeşitli en, damgalar kullanmışlardır. Bu damgaların kullanılmasıyla çobanlar ve kabileler arasındaki hayvan hırsızlığı azalmış, çeşitli anlaşmazlıklar kolayca çözülmüştür. Moğollar arasında hayvan hırsızlığı eski çağlardan beri kanunla düzenlenmiştir. Ancak bu yasanın üst düzey yetkililerin ve zenginlerin çıkarlarını koruduğu için, aynı zamanda masum insanları suçlamak veya cezalandırmak, ayrımcılık ve halkın aşağılanması gibi pek çok adaletsiz yönleri de olmuştur. XIII. yüzyılda Moğolların sosyal yapısı, devlet işleri ve insan haklarıyla ilgili olarak Cengiz Han'ın bizzat onayladığı "İkh Zasag"⁷ adında bir kanun ortaya çıkmıştır. "İkh Zasag" kanununda şöyle maddeler bulunmaktadır: "Eğer birisi bir kimsenin hayvanını çalarsa onun bedeli karşılığında hayvan sahibine aynı renkte dokuz hayvan versin, ancak veremezse yerine bir çocuğu alınsın, çocuğu yoksa koyun gibi kafası kesilsin" denilmektedir (Choisamba, 1974, s. 20-21). Bu nedenle Moğollar eski çağlardan beri hayvanları, özellikle de atları damgalamaya büyük önem vermişlerdir.

Moğolistan'ın uçsuz bucaksız bozkırlarındaki atları bulmanın ve nerede olduğunu öğrenmenin en kolay yolu ata konulan *en* veya *damgadır*. Moğolistan'da herkes kendilerine ait özel damgalar kullanmaktadır. Eğer bir çobanın damgası diğer çobanların damgasına benzer ise hayvanlara basılan yerine göre değişiklik göstermektedir veya ikinci olarak damga basacak kişi

⁷ "İkh Zasag Kanunu", XIII. yüzyıldaki Büyük Moğol İmparatorluğu'nun anayasasıdır. Kanun günümüze tam olarak ulaşmamış olsa da yazılı bir kanun olduğu tarihi kaynaklarda kaydedilmiştir.

atın farklı bir yerine benzer şekildeki damgayı kullanmaktadır. Mesela, bir kişi damgayı atın sağ kalçasına basarsa, diğeri benzer bir işareti kalçadan biraz aşağıya veya atın diğeri tarafına basmaktadır. Sosyalizm çağının *negdel*⁸ (kooperatif) döneminde yerel yönetim (idare) tarafından her köyün veya her ailenin çobanlarına, atın hangi kısmının işaretlenmesi gerektiği ayrı ayrı belirlenerek tanımlanmıştır. Moğollar “im tamga” aracılığıyla kendi hayvanlarına sahip çıkarlar. Damga aynı zamanda kolluk kuvvetleri açısından da önemlidir. Damga, halkların ihlal edilen mülkiyet ve mülkiyet dışı haklarının restorasyonu, hayvan hırsızlığıyla ilgili ceza veya hukuk davalarının mahkeme yoluyla çözülmesi için de büyük önem taşımaktadır. Hayvancılıkla uğraşan çobanların özel ticaretinde esas unsurun hayvan “en damgası” olduğu bilinmektedir. Bu nedenle çobanların hayvanlarını damgalaması hukuki açıdan da önemlidir.

2. Moğollarda At Damgalama Gelenekleri

Moğollar genellikle sonbaharda atlarını damgalamaktadır. Bunun nedeni ise bahar aylarında hava ısındığında atların üzerindeki kıllar dökülmeye başlar. Soğuk, dağlık bölgelerdeki atlar yaza kadar kıllarını dökmezler. Dolayısıyla sonbahar aylarında atları damgalamak daha uygundur. Moğollar genelde ilkbahar gelmeden, yeşil otlara daha doymayan zayıf atları damgalamazlar. Zayıf atları damgalamak onlara zarar vermektedir. Bu nedenle yaz sonunda veya sonbaharda atlar ve taylar damgalanmaktadır. Bu aynı zamanda ata gösterilen saygıdır. Ancak kısır sütü ile beslenen (kışın soğğundan fazla etkilenmeyen) bazı taylara ilkbaharda da damga vurulur.

Moğollar atlar için kullanılacağı damgaları yakın veya dostluk ilişkisi olan bir demirciye (Moğolçada “darkhan” olarak söylenir) yaptırarak kutsal bir günde eve getirir. Damgayı satmak veya satın almak imkansızdır. Damgayı kullandıktan sonra iyi bir şekilde sarılı hâlde evin içindeki değerli nesnelere beraber saklamakta, günümüzde damga aleti keçe bir kutu veya *khadag*⁹ ile sararak evin sağ duvarında kutsal sayılan nesnelilerle beraber yüksek bir yere asmaktadırlar. Hayvan damgalamadan önce damga ateşle temizlenir, üzerine süt dökülür. Bu işlemlerden sonra damgayı kullanırlar. Ancak damgayı başka bir yere götürmek için sadece ev sahibinin kendisi bel kemerine takarak taşır. Damgayı atın eyerine bağlamazlar (Tomorjav, Khurelbaatar, 2017, s. 150).

Moğollar eski dönemlerde büyükbaş hayvanların sayısı *tüm'e*¹⁰ ulaştığında “tüm” adlı damga, daha çok sayıya ulaştığında hayvanlarını bir huniyle ölçerek hayvanların sayısını belirten *bum*¹¹ adlı damga kullanmıştır. Damga aletini hayvan sayısı artsın, bereket gelsin, kötülüklerden uzak olsun diye kendi boyları içindeki meşhur demircilere yaptırmışlardır. Damga ustalarına değerli ve özel hediyeler verilir. Moğol geleneğine göre kutsal, mübarek bir

⁸ “Negdel”- kırsal (hayvan) kooperatifleri. Moğolistan Halk Cumhuriyeti sosyalizm döneminde kırsal bölgelerdeki hayvan kooperatiflerinin ortak adıdır.

⁹ Moğolcada “khadag, hadag” (хадар), Tibetçe’de “hada” anlamına gelmektedir. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde “Hadag” kelimesi geçmese de Moğolistan’a XIII. yüzyılda Çin ve Tibet üzerinden Hint dilinden girdiği varsayılmaktadır. “Hadag”, Moğollar tarafından eski çağlardan beri saygı duyulan ve kıymetli ve değerli şey olarak kabul edilir. Moğollar, şafak vakti ufku beyaz renginin gökyüzünün gerçek rengi olduğunu varsayıyorlar. “Hadag” kelimesinin de buradan çıktığı düşünülmektedir. Göksel ışığın bir parçası olan “hadag”; hafifliğin, yumuşaklığın ve güzelliğin simgesi olarak kullanılmıştır. Mesela bir kız nişanlanırken, gelin gelirken, Tanrı’ya sığınırken, ev sahibine hediye verirken, yeni bir ev inşa ederken veya bir mülk satın alırken ona “hadag” bağlanmaktadır. Hadag’ın beş ana rengi vardır. Bunlar mavi, yeşil, kırmızı, sarı ve beyazdır.

¹⁰ 1 tüm Moğolcada on bin (10.000).

¹¹ 1 bum, yüz bin (100.000).

günde damga eve getirilir. Atlar damgalanırken ilk damganın atın sahibi veya saygılı, atları seven yaşlı bir kişi tarafından vurulması gerekmektedir.

Atları damgalamadan önce damgalanacak yerin kılı alınmakta ve su ile nemlendirildikten sonra ateşle kızdırılan sıcak damga basılmaktadır. Moğollar damgayı fazla ısıtmazlar, *argal*¹² ve odun yakıtı ile kızdırırlar. Damgalama çok sıcak hâlde fazla basılırsa atın etini yakar, az basılırsa solup görünmez hâle gelir, bu nedenle doğru ve özel bir şekilde basılması gerekmektedir. Moğollar için at manevi bir hayvan olduğundan, diğer hayvanlar gibi yüzüne veya burnunun üzerine damga konulursa atın güzelliğini ve kutsallığını kaybedeceğine inanırlar. Ayrıca atlar genellikle insanları ters (sağ) taraftan yaklaştırmaz, bu nedenle atları yalnızca sol tarafından tutmak ve ata sadece sol tarafından binmek mümkündür. At çok akıllı ve zeki bir hayvan olduğundan Moğollar damgayı çoğunlukla sol tarafına basarlar. Çoğunlukla atın sol tarafından damgalamak daha zordur ve uygun değildir. Moğollar tayı damgalarken yere düşürmeden, birkaç kişi tayı ayakta tutarak damga vururlar.

Moğollarda damganın üzerinden atlamak kesinlikle yasaktır. Ayrıca hayvan damgalama sırasında damganın aşağıya doğru basılmaması gerekmektedir. Özellikle hayvanın damgasını yere dokundurursa veya yere basarsa hayvanların azalıp, yok olacağı inancı vardır (Tserenkhand ve Bum-Ochir, 2009, s. 290; Tomorjav ve Khurelbaatar, 2017, s. 150). Ayrıca Moğollarda satılacak atların yelesinden ve kuyruğundan kıllarını kesip damganın sapına bağlama geleneği vardır. Bu, “Satılan hayvanların bereketi ve kutsallığı gitmesin ve damgalanacak bir sonraki hayvana aktarılsın.” anlamına gelmektedir (Tomorjav ve Khurelbaatar, 2017, s. 150).

Moğollar en sondaki atı damgalarken: “Tamgalsan aduu min tal burhej, Temdeglesen aduu min tengeriin od şig ürjeerei.” (Damgalanan atlarım bozkıra dolup, bilgi (en) uygulanan atlarım gökyüzündeki yıldız gibi çoğalsın.) diye iyi niyetle dilekler söylerler. Atlar damgalandıktan sonra bu işe yardım eden kişiler at sahibi tarafından özel bir sofraya davet edilirler. Çeşitli yemekler hazırlanır ve daha sonra şanlı bir tören düzenlenir. Bu gelenek Moğollar arasında eskiden beri devam eden geleneklerden biridir. Moğollar arasında *Halhalar*¹³ yeni doğan taylara (birkaç ay içinde) damga basarlar. Diğer boylar ise 6-12 aylık zaman içerisinde taylarını damgalamaktadır. Moğollar yazın ilk aylarında “bar ödör” (kaplan günü) kısıraklarını sütünden kıymız yapmak için tutarlar ve güzün sonuna doğru, hava biraz soğudukça bırakarak, tay damgalarlar. Bu gelenek kendi takvimleri boyunca kutsal bir günde “nohoi ödör” (köpek günü) gerçekleşir. Aynı gün “Unaga tamganii nair” (tay damgalama bayramı) denilen geleneksel bayram düzenlenir ve özel yöresel yemekler hazırlanır, şarkılar söylenir (Tserenkhand, Bun-Ochir, 2009, s. 289).

¹² Argal (gübre) Moğolca bir kelimedir. Anlamı hayvan dışkıdır. Makalemizde at ve sığır gübresi anlamında kullanılmıştır. “Argal” kelimesi Kazakçada “tezek”, Türkçedeki en yakın anlamı ise gübredir. Ancak gübre kelimesi Rumcadan Türkçeye geçmiştir. Gübre kelimesinin TDK sözlüğündeki anlamı şu şekildedir: Verimini artırmak için toprağa dökülen her türlü hayvan dışkısı, kimyasal veya bitkisel maddedir.

¹³ “Khalkh” (халх) Halha Moğollarıdır. Moğolistan nüfusunun büyük kısmını oluşturan etnik gruptur.

Fotoğraf 1: Moğolların At Damgalama Geleneğinden Sonra Düzenlenen Şenlik ve Etkinlikler¹⁴

Halha Moğollarına (Borjgin boyu) göre sonbaharda kısırak bağlama ve tay damgalama şenliği eski bir gelenektir. O gün sabah erkenden atları toplayarak kısırakları sağarlar. Öğle yemeği sırasında kısırağın bağlanma ipine süt, tereyağı sürülür. Daha sonra damga aleti ateşle kızdırılarak ilk doğan taydan başlayarak damgalanır. Taylar damgalandıktan sonra damgayı kımıza batırırlar. Damgaya mutlaka kımız sürülmelidir ve evde kımız yoksa kısırağı bağlanan kımızı olan köye giderler. Orada kişi tayı damgalandıktan sonra kımıza batırılmaktadır. Damga kımıza batırıldıktan sonra, “tamgany kishig” (damga hediyesi) olarak herkesin avucuna bir damla kımız damlatma geleneği vardır (Tserenkhand, Bum-Ochir, 2009, s. 289).

Fotoğraf 2: Moğollar Tay Damgaladıktan Sonra Herkesin Avucuna Kımız Damlatma Geleneği¹⁵

Böylece damga bayramını kutlama etkinlikleri devam eder. Ayrıca kutlamaya gelen misafirlerin bol miktarda kımız içmeleri teşvik edilmektedir. Kişi fazla kımız içmekten dolayı

¹⁴ Uvurkhangai ilinin Arvaikheer ilçesi (bölge). “Soyliin öv Khögjliin darhlaa” internet sayfasından alınmıştır. Erişim: 28.08.2023

¹⁵ J. Bat-Ireedui. Tamgany Khishig. *Moğolistan Araştırma Enstitüsü*. Erişim: 25.10.2023

kusarsa bu iyi bir ritüel sayılmaktadır. Eğer dışarı çıkıp kusarsa, gelecek yıl kısarak sürüsü sayısının azalacağına dair inançları vardır (Tserenkhand ve Bum-Ochir, 2009, s. 289).

İngiliz bilim adamı Caroline Humphrey'in¹⁶ araştırmalarında Moğolların at damgalama geleneği ile ilgili önemli bilgiler vardır. "The Semiology of Horse Brands in Mongolia" adlı bilimsel makalesinde Moğolistan'ın doğu tarafı, Gobi çöllerine yakın yaşayan Darigangalar ile ilgili araştırmasında Goçoo (Gochoo) adlı bir demir ustanın elinden çıkan damga aletlerinin (damgademir) Moğolistan'ın birçok bölgesinde kullanıldığından söz etmektedir (Humphrey, 1973, s. 18-38). Birbiriyle karışmaması için damgaları birbirinden farklı olarak tasarlanmanın özel yöntemleri olduğundan bahsetmektedir. Caroline Humphrey'e göre Moğollar damgayı yalnızca atlar ve develer için kullanmıştır. Diğer küçükbaş hayvanlar için, özellikle koyunlar için "im tamga" (en) kullanılır. Makalenin yazarı bunun sebebi olarak maliyeti düşük veya değersiz hayvanlar oldukları için "en" kullanıldığını öne sürmektedir.

Göçebe halklar arasında küçükbaş hayvanlara (koyun, keçi) genelde "en (im)" uygulanmaktadır. Hayvanların kulağı yan tarafından ve ucundan biraz kesilerek veya dilimlenerek "en" yapılmaktadır. Orta Asya'nın Türk halkları arasında bu işaret *en-tanba*, Moğollar da *im tamga* olarak söylenmektedir. Ancak Moğollar atlara genelde "en" yapmazlar. Kışlaktan yaylaya göç ederken hayvanların diğer sürülere karışmaması, kaybolmaması veya hırsızların eline geçmemesi amacıyla her aile en, damgasını özellikle kuzu ve oğlakların kulaklarına uygulamaktadır. "En" kelimesinin kökeni birçok araştırmacı tarafından tartışılmaktadır. Bilim adamı Altayolog Bazylkhan Bukatuly'nun çalışmasında Eski Moğol dilinde "im" (им) kelimesinin iki farklı anlamı vardır: 1. Bir hayvanın genetik (cinsiyet) işareti. 2. "İnji-инж" (ençi) bir ailenin çocukları için belirlenen hayvan payı ve "imnekü" kelimesinin "en vurma" anlamına geldiği kaydedilir (Bukhat, 1973, s. 70).

Caroline Humphrey'in makalesinde belirtildiğine göre Moğollar atlarını damgalarken kendi takvimlerine göre veya bir lamanın¹⁷ talimatıyla uğurlu, kutsal günleri belirlemektedir. Moğollar atları damgalamadan önce evdeki kadınlardan biraz uzaklaşarak atları sağ tarafına yere yatırır ve ayaklarını bağlarlar. Atlar ve atçılar, damgacı dâhil herkes öncelikle ardıç dumanıyla temizlenir (Humphrey, 1973, s. 24). Bu gelenek Moğolların dini inançlarıyla (Şamanizm) ilgili olsa da şu an pek çok yerde yapılmamaktadır. Humphrey'in anlattığı bu temizleme geleneğinin, Şamanizm veya Budizm'e çok yakın bir aileden yansıdığı ihtimali vardır. Humphrey makalesinde damga demirin kutsal bir varlık olduğunu ve onu kullanmadan önce bir lamaya duasını okutarak temizletilmesi gerektiğini söylemektedir. Ayrıca Şamanizm inancındaki Buryad Moğollarının damganı kızdırmadan önce tapındıklarını belirtmektedir (Humphrey, 2010, s. 299).

Moğollar eski gelenekleri boyunca atasından kullanılagelen damgayı bütün olarak değiştirmez. Babasından miras olan damgayı oğlunun kendi isteğine göre değiştirmesi yasaktır. Damgayı değiştirmek isterse onun işaretlerini azaltmaz, daha da arttırır. Bu iş aile büyüklerinin veya ailenin bilgin insanların kararına bağlıdır. Yalnızca o insanlar isterlerse değişiklik yapabilirler. Yeni evlenen ailelere verilen hayvanları diğer hayvanlardan ayırabilmek için

¹⁶ Caroline Humphrey- İngiliz antropolog ve akademisyendir. Cambridge Üniversitesi Profesörü. 1973 yılında Moğolistan'ın doğusundaki Dariganga Moğolistan'ı ziyaret ederek at damgalarıyla ilgili veriler toplamıştır. Urgunge, Onon ile 1986 yılında Moğolistan ve İç Asya Araştırmaları Bölümü'nü (MIASU) kurmuştur.

¹⁷ Lama- Tibetli dharma hocaları için kullanılan bir unvandır. Sanskritçe guru terimine benzer bir terimdir. Tibetçe çevirisi olarak kabul edilen lama, (lamaizm) "din eğiticisi" anlamını kazanmıştır. Moğollar Budizm'i kabul ettikten sonra lamalar (лам) çoğalmaya başlamıştır.

babanın talimatı doğrultusunda sadece damgaya ek işaretler ekleyerek değişiklikler yapılmaktadır. Böylece göçebe Moğollar kendi boyunun damgasını nesilden nesille devam ettirmiştir. Sosyalizm döneminde yeni bir damga oluşturmak için “hoşuu noyn”¹⁸ izniyle veya onlar tarafından verilen damgayı kullanmıştır. Mesela, at sayısı bine ulaştığında “Utr höliin mal myanga hürlee, Mal hayrah temdeg hayrlana uu” (Hayvanlarımız bine ulaştı, hayvanlarımıza kullanacak bir işaret verin) diye “noyn” a giderek damga işaretini almışlardır (Tserenkhand, Bum-Ochir, 2009, s. 286). Göçebe Moğollarda hayvan damgalarının birçok çeşitleri vardır. Çok sayıda damgaların çeşitleri olmasına rağmen yerel bölgedeki çobanların damgaları birbirleriyle asla karışmazlar. Bunun nedeni, herkesin kendi soyundan gelen boy damgasını esas almalarından ve damga değiştirme ihtiyacı olduğunda sadece ek işaretler yaptıkları damgayı atlarına farklı yöntemle kullanmalarından kaynaklanmaktadır.

Fotoğraf 3: Moğol Atlarındaki Damgalar¹⁹

 Zürhen tamga (yürek damga). Kalp (yürek), Moğolcada “zürkh”, insanların ve hayvanların en önemli organıdır. Eli, gözü, parmağı olmasa da yaşayabilir ama kalbi olmadan yaşayamazlar. Bu nedenle kalp simgesi atın damga simgesi olarak kullanılmaktadır. Yürek damgaya İç Moğolistan’da genellikle “buyvan” damga denilmektedir (Saruulbyan, Davaasambuu, 2008, s. 164).

 Khas tamga (has damga). “Has” samgard kelimesidir. Moğollar arasında “khas” olarak söylenen dört ucu dik köşeye kıvrılmış sayısal figürün çeşitli özellikleri ve sırları vardır. “Has” huzur ve güçlü hareket anlamına gelmektedir (Saruulbyan, Davaasambuu, 2008, s. 343).

¹⁸ Hoşuu Noyn, (Khoshuu Noyn – хoшyy нoён) Bir il’in veya bölgenin en yüksek yetkilisi veya valisidir. Moğollar 1636-1911 yılları arasında Mançu (Çing) Hanedanı hükümetinin yönetimi altındaydı ve 1911’de Moğolistan’ın bağımsızlığının ilan edilmesi ve Bogd Han’ın tahta çıkmasından (1912-1923) sonra yerel yönetimlere bölünmüştür. Zasag noyn veya Hoşuun noyn (tergüün) sözleri yerel idarenin başkanı anlamına gelmektedir.

¹⁹ 1. “Bundan veya zürhen” damga (yürek damga). 2. Yuvarlak kenarlıklılı “has damga”. Kaynak: Macaristanlı araştırmacı, Obrusanszki Borbala tarafından çekilen fotoğraflar. Kendi izniyle kullanılmıştır. Tarih: 20.06.2023.

Fotoğraf 4: Az (Has) Damgalı Moğol Atı (Kıdırali, Bazylkhan, vd. 2018, 112).

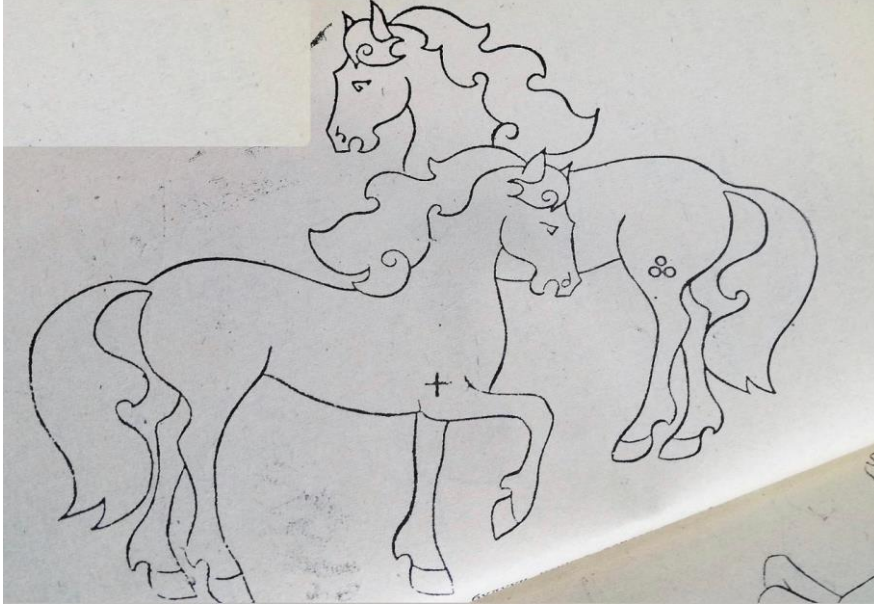

Fotoğraf 5: Moğolistan'ın Farklı İlerinde Ata Uygulanan Benzer Damgalar²⁰

Ulaanbaatar şehrinin bir ilçesi olan Nalaih ile Moğolistan'ın batı tarafındaki Bayan-Ölgei ilinin ara mesafesi yaklaşık 2000 km uzaklıkla olmasına rağmen aynı damga atlara vurulduğu bilinmektedir. Bunun sebebi ise at sahipleri aynı boydan olabilir veya Moğolistan'da herkes özel damgalar kullandığı için bazen mesafesi uzak yerlerde benzer damgalar da kullanılmaktadır.

Moğollar genellikle atın bacakları ve ön kollarının üzerine, uyluklarına damga basarlar. Damga daha çok atın binici (sol) tarafına basılmaktadır. Eğer yeniden basılacak damga başka birisinin damgasına benziyorsa ondan farklı olması için aynı damga atın diğer (sağ) tarafına basılmaktadır. Araştırmacı D. Choisamba'nın çalışmasında Moğolların atın neresine ve nasıl damga vurdukları hakkında geniş bilgiler verilmiştir.

²⁰ 1. Nalaih İlçesi, 2. Bayan-Ölgei İli (aimag) (Alyılmaz, 2016, s. 623-624).

Şekil 1: Moğol Atlarının Bacak ve Kol Üzerindeki Damgalar (Choisamba, 1974, s. 4-6).

Moğol çobanları hayvanlar için genelde “*Usen tamga veya Hörsön tamga*” (yün veya toprak damga) ve “*Mahan tamga*” (et damga) olmak üzere iki çeşit damga kullanmaktadır (Perlee, 1975, s. 50; Tserenkhand, Bum-Ochir, 2009, s. 286-287). “*Üsen damga*” ateşe hafifçe kızdırılarak basılan bir damgadır. Üsen damga, Mahan damgaya göre çok derin değildir ve derisini çok fazla yakmaz. Mahan damga basmadığı zaman geçici olarak üsen damga kullanılmaktadır.

“*Üsen*” ve “*mahan*” damga arasında çok derin veya çok hafif değil orta düzeyde basılan damga “*hörsön damga*” (toprak damga) olarak adlandırılır. “*Mahan*” ve “*hörsön*” damga arasındaki fark, atın üzerine basma şeklidir. Hörsön damganın birkaç yıl içinde solup görünmez hâle gelme ihtimali vardır. Hayvanların damga basılan yerine biraz zamandan sonra siyah veya beyaz yün çıkmaktadır. Ancak “*mahan damga*” atın derisini yakarak basıldığı için asla solmaz ve damga basılan yere hiçbir kıl çıkmaz.

“*Mahan damga*” atlara daha çok acı vermektedir. Damganın yarasının iyileşmesi de biraz zaman almaktadır. Bu nedenle soğuk havalarda ata “*mahan damga*” basılmaz, sadece “*üsen damga*” kullanılır. “*Üsen damga*” atın derisine değil, sadece yününün üzerine basıldığı için hayvanlar baharda eski yününü bıraktığında veya yeni yünü olgunlaştığında görünmez hâle gelmektedir (Purevdorj, 2008, s. 17-18). Bu nedenle çobanlar “*üsen damgayı*” pek kullanmazlar. Sadece başkasından satın alınan veya verilen atlara geçici olarak kullanılır.

3. Moğollar Arasında Yaygın Kullanılan At Damgaları

Moğol halklarında kullanılan at damgalarının birçok türü ve ismi vardır. At damgaları merkez, batı-doğu veya halh, oyrat diye ayrılmakta ve Altay Uriankhayları, Bayad, Dörvöd, Zahchin, Ööld gibi boyların damgaları birbirine benzerdir. Bunlar arasında Altay Uriankhayları “*numan tamga*” (yay damga), Baydlar “*olmon tamga*”, Dörvödler “*saran tamga*” (ay damga), Zahchinler “*devree tamga*”, Ööldlerde “*gal tamga*” (ateş damga) kullanılmaktadır (Purevdorj, 2008, s. 4).

Fotoğraf 6: Moğollarda Atlar İçin Kullanılan Damgalar: 1-Olom, 2-Şandman, 3-Dorom, 4-Dun, 5-Uül²¹

Fotoğraf 7: Moğol Atlarında Vurulan Damgalar

1-Nüdney zagasan gal-saran tamga (balıkgöz ve ateş, ay damga). 2- Lanzan tamga (Lanzan damga). 3. Dörvöljin kureetei, çoyunjin tamga (dört köşeli çoyunzon damga). Kaynak: Macaristanlı araştırmacı Obrusanszki Borbala tarafından çekilen fotoğraflar.

Gal-Saran Tamga (Ateş ve Ay Damga). Moğollar ateşi varoluşun en yüksek sembolü olarak görmüştür (Saruulbuyan, Davaasambuu, 2008, s. 80). Bu gelenek erken bir dönemlere dayanmaktadır.

Gal tamga (ateş damga). Ateş hem ailenin hem milletin gücünün ve azminin ebedi simgesidir. Ateş, sıcaklığın ve ışığın sembolüdür. Moğollar ateşi hayatın bir nişanı olarak faydalanmışlardır. Dolayısıyla Moğollar ateş damgasını kullanmaktadır (Saruulbuyan, Davaasambuu, 2008, s. 80).

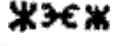

Zagas tamga (balık damga). Eski çağda balık Moğolların temel besini olmuştur. Daha sonra Moğol bu “balık” damgayı atları için kullanmışlardır (Saruulbuyan, Davaasambuu, 2008, s. 136-137). Bu simge Moğolistan’ın devlet bayrağında da yer almaktadır. Barış ve birliğin simgesi anlamına gelmektedir (Perlee, 1976, s. 176).

²¹ Kaynak: Moğolistan Ulusal Müzesi.

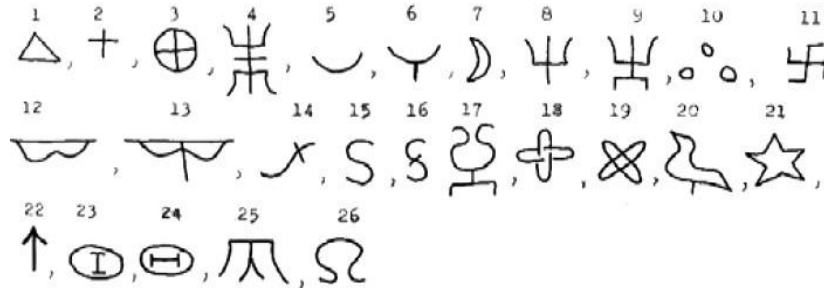

Dörvöljin kureetei şoinzon tamga (dört köşeli şoinzon damga. Şoinzon kelimesinin kökeni kesin olarak bilinmemektedir. Muhtemelen Tibetçe bir kelimedir. Moğollar arasında Şoinzon isimli kişiler de vardır.

Lanzan tamga (Lanzan damga). “Lazan” Tibetçe bir kelimedir. Nepal Budistleri arasında kullanılan “Nagara” yazısının süslü bir biçimidir. “Lanz” yazıtlarının desenleri Moğolların süslü eşyaları, takı ve sandıklarında tarif edilmiştir. Aynı zamanda at damgası olarak da kullanılmaktadır (Saruulbuyan ve Davaasambuu, 2008, s. 171). Bu Lanzan damga ile aynı işaret *Tanghuuyao* (*Tang Huiyao*) adlı kaynak eserde verilmektedir. Zuev’in çalışmasındaki bilgilere göre bu tür damgayı *A-de* (*Ediz*) olarak isimlendirmiştir (Zuev, 1960, s. 132). Diğer bir makalede *A-te/A-die* (阿跌馬) çekilinde verilmektedir (Kirilen, 2022, s. 22, 27). İkinci benzeyen damga ise *An-mu-lu-chjen* (Zuev, 1960, s. 127). Bu bilgilere göre Lanzan damgayı Moğollar Tibetlerden değil Çinlerden alma ihtimali vardır.

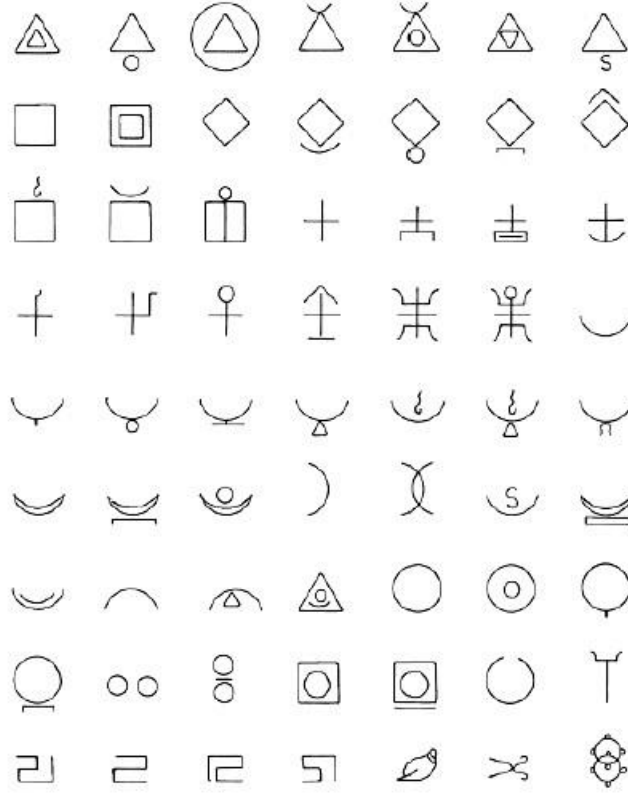
Moğolların büyük yazarı âlim B. Rinchen 1954 yılında Çekoslovakya’da “*Архив Ориентали*” (*Arkhiv Orientalni*) adlı bilimsel derginin XXII. sayısında Fransızca 210 damga, 9 en’den (im)²² oluşan bir liste yayımlamıştır (Choisamba, 1974, s. 18). B. Rinchen’in makalesinde atlar ve develere vurulan damga (işaretler) hakkında bilgiler verilmektedir. Örneğin, tavaan hoshuu (beş köşeli), num, sum (yay, ok), noyon tamga (hükümdar damgası) vb. damgalar söz edilmektedir (Tezcan, 2010, s. 383).

Şekil 2: B. Rinchen tarafından Moğolistan'ın çeşitli bölgelerinden toplanan damgalar (Tezcan, 2010, s. 383)

Caroline Humphrey Ts. Gochoo’nun araştırmalarından faydalanarak “Horse Brands of the Mongolians, A System of Signs in a Nomadic Culture” adlı makalesinde Moğol atlarına vurulan damganın çeşitlerine ilişkin kısaca bilgiler vermiştir (2010, s. 292).

²² “İm”- Moğolcada “im tamga” olarak adlandırılır. “İm” kelimesi Türkçede “en” anlamına gelmektedir. Orta Asya’daki Türk halkları arasında “en”, Anadolu’da “im” olarak kullanılmaktadır. “En-damga” kelimesi “im damga” olarak kullanılır ve “im” kelimesinin hangi dilden türediği bilinmese de kelimenin kökeni muhtemelen Türk dilinden geçtiği anlaşılmaktadır.

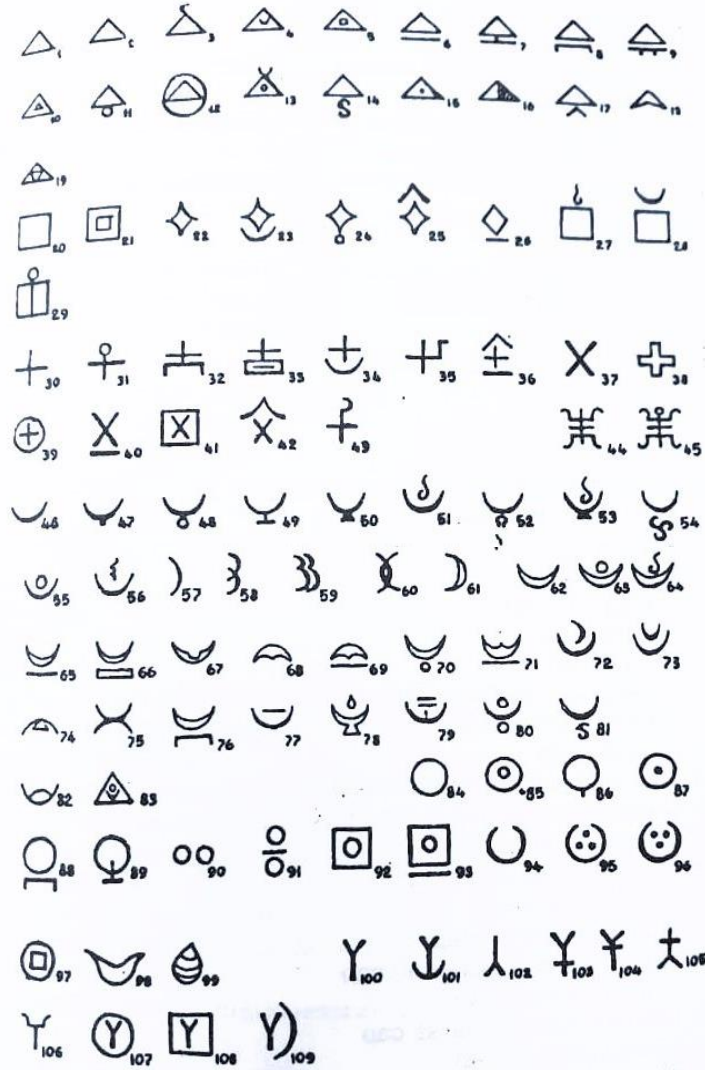

Şekil 3: Moğolların At Damgaları (Ts. Gochoo'nun Çalışmaları Boyunca) (Humphrey, 2010, s. 292)

Araştırmacı Ts. Gochoo Moğolistan'ın her bölgesinden 360 civarında damga çeşidini tespit ederek onları bilimsel bir makale olarak yayımlamıştır. Humphrey'in makalesinde Moğolistan'ın Doğu (Gobi) tarafındaki Darigangalar²³ arasında bu damgalar yaygın kullanıldığı söz edilmektedir. Ayrıca damgaların karışmaması sağlayan ve aynı anda kullanılacak ortak bir damga işaretleri fonu (stoğu) olduğunu belirtmektedir (Humphrey, 2010, s. 292).

Ts. Gochoo'nun bu damgaların listesi Ulaanbaatar'da 1958'de "Maliin İm Tamganii Tuhai" (Hayvanların İşaretlenmesi Hakkında) başlıkla *Shinjeleh Ukhan-Amidral* adlı bilimsel bir dergide yayımlanmıştır. Daha sonra 2001 ve 2003'te L. Tudev'un hazırladığı "Mal Tamgalahuy" (Hayvan Damgalama) başlıklı *Daliig Daluulaa* ve *Mongol Dohion Utgazui* (Moğol İşaretlerinin Anlamı) adlı dergilerde tekrar yayımlanmıştır. Biz makalemizde L. Tudev'un çalışmasından faydalandık (Tudev, 2001, s. 18-22; Tudev, 2003, s. 189-193).

²³ Moğolistan'ın doğu tarafında yaşayan Moğol boylarının adıdır.

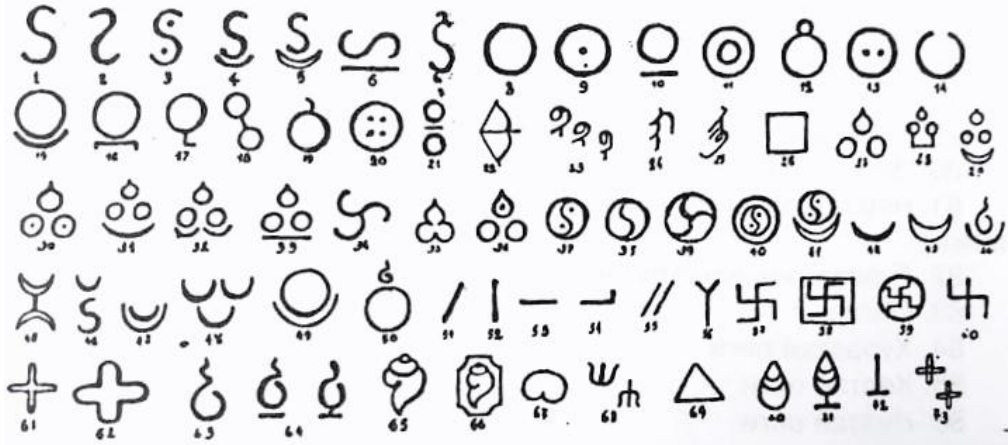

Şekil 4: Ts. Gochoo Tarafından Moğolistan'ın Çeşitli Bölgelerinden Toplanan At Damgalarının Tam Versiyonu

1. Şoynzon	18. Davhar gurvaljin tamga	33. Saran devsgert tuuhai
2. Heltei şoinzon	19. Dörvöljin	34. Zetervey tuuhai
3. Eberteı şoinzon	20. Davhar dörvöljin	35. Serevştay shireeteı tuuhai
4. Sartai şoinzon	21. Shovh dörvöljin	36. Chagt
5. Dörvöljin Jinsteı şoinzon	22. Saran devsgerteı dörvöljin	37. Davhar tuuhai
6. Shireeteı choinzon	23. Ongitoy dörvöljin	38. Dügreg küreeteı tuuhai
7-9. Shireeteı hölteı choinzon	24. Saravştay dörvöljin	39. Shireeteı şagt
10. Davhar choinzon	25. Shireeteı dörvöljin	40. Dörvöljin küreeteı şagt
11. Ongitoy choinzon	26. Galtay dörvöljin	41. Saravştai şagt
12. Dügreg küreeteı choinzon	27. Sartay dörvöljin	42. Everteı tuuhai
13. Ongitoy şoinzon	28. Jinsteı olom	43. Lanz
14. Zuuzaitay gurban hoçuı	29. Tuuhay	44. Jinsteı Lanz
15. Nudteı şoinzon	30. Jinsteı tuuhai	45. Hevtee
16. Tal gurvaljin	31. Shireeteı tuuhai	
17. Baydiı tamga	32. Dörvöljin hüreeteı tuuhai	
havırgan sar	48. Shireeteı sar	51. Hömörsön bumbataı sar
46. Hölteı sar	49. Söntey sar	52. Galtay sönteı sar
47. Ongitoy sar	50. Galtay sar	53. Uulıtay sar

54. Nar saran, jistey sar	74. Luvsandashiin tamga	94. Chandmant zadgai ongi
55. Saran devsgertei (a) tamga	75. Shireetey hövchtöy sar	95. Gurvan nüdtey zadgai ongi
56. Bosoo habirgan sar	76. Saran devsgertei hayruul	96. Zooson tamga
57. Solbison havirgan sar	77. Söntey jinstey davhar sar	97. Embüü tamga
58. Adı belli değil	78. Heltey savhan hayruultay sar	98. Erdene
59. Holboo habirgan sar	79. Ongitoy sar	99. Buyl
60. Hövchtöy bosoo habirgan sar	80. Zuuzaytay sar	100. Buyl tamga
61. Hövchtöy hevtee sar	81. Belli değil	101. Doçoo harsan ats
62. Nartay hövchtey hevtee sar	82. Gurvaljin hüreetey nar sar	102. Tovhtoy buyl
63. Galtay hövchtey sar	83. Ongi	103. Deeree tovhtoy buyl
64. Shireetey hövchtey sar	84. Hüreetey ongi	104. Dooçoo harsan buyl
65. Dörvöljin shireetei sar	85. Höltey ongi	105. Evertey buyl
66. Onist sar	86. Nüdtey ongi	106. Dugui hüreetey buyl
67. Alman sar	87. Shireetey ongi	107. Dörvöljin hüreetey buyl
68. Shireetey alman sar	88. Shireetey heltey ongi	108. Sarab hüreetey buyl.
69. Ongitoy hövchtey sar	89. Öröö ongi	109. Saran devsgertei buyl
70. Shireetey hövchtöy sar	90. Tasalgatay ongi	(Tudev, 2001, s. 18-22; 2003: s. 189-193)
71. Saran devsgertei	91. Dörvöljin hüreetey ongi	
72. Davhar havirgan sar	92. Dörvöljin hüreetey shireetey ongi	
73. Hömörsön sartay sön	93. Zadgai ongi	

Moğolların atlarda kullandığı pek çok damga türleri vardır. Bu konulardaki en önemli çalışmalar ve damgalar makalemizde verilmektedir. Bunların biri de G. Sukhbaatar'ın topladığı damgalardır. G. Sukhbaatar'ın araştırmalara göre Moğol atlarında en çok kullanılan damga türleri aşağıda yer almaktadır:

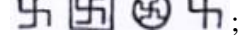

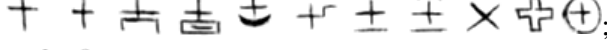

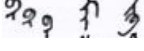
Şekil 5: G. Sukhbaatar'ın Araştırmalarına Göre Moğollar Arasında En Yaygın Kullanılan At Damgaları (Dariganga Damgaları) (Tudev, 2001, s. 22-24).

Damgaların Moğolca ve Türkçe isimleri:

1. Zöv harsan zuuzay (Doğru görüntülenen zuzai veya ağızlık)
2. Buruu harsan zuuzay (Yanlıştır görüntülenen zuzai)
3. Nüdtei zuuzay (Gözlü zuzai)
4. Sartai zuuzay (Ay ile Zuzai)
5. Gövştei sartay zuuzay (Hilalli bir zuzai)
6. Çireetei zuuzay (Masalı bir zuzai)
7. Erhiitei zuuzay (Parmaklı zuzai)
8. Ongi (Ongi veya daire damga)
9. Nüdtei ongi (Gözlü daire)
10. Çireetey ongi (Masalı daire)
11. Davhar ongi (Çifte daire)
12. Senjtey ongi (Başlı daire)
13. Hoyr nüdtey ongi (İki gözlü daire)
14. Zadgay ongi (Açık dairesel damga)
15. Sartay ongi (Hilalı daire)
16. Çireetey ongi (Masalı daire)
17. Süültei ongi (Kuyruklu daire)
18. Holboo ongi (Bağlantılı daire)
19. Eberteı ongi (Boynuzlu daire)
20. Dörvön nüdtei ongi (Dört gözlü daire)
21. Höndöltei hoyr ongi (arası boşluklu daire)
22. Numan tamga (Yay damga)
23. 'Bii' tamga (üseg), («Bii» damga (harf)
24. 'Ma' tamga (üseg), («Ma» damga (harf)
25. Jıva tamga (üg), (Jıva damga (söz)
26. Dörvöljin ongi (Kareli ongi)
27. Şandman (Şandman damga)
28. Çireetey şandman (Dayanıklı şandman)
29. Gövştey şandman (Ay dayanıklı şandman)
30. Hoyr nüdtey şandman (İki gözlü şandman)
31. Sartay şandman (Hilalli şandman)
32. Saran şandman (Hilal şandman)
33. Çireetey şandman (Masalı şandman)
34. Zadgay şandman (Açık şandman)
35. Zadgay şandman (Açık şandman)
36. Nüdtey şandman (Gözlü şandman)
37. Zagas tamga (Balık damga)
38. Nüdgüi zagas (Gözlü balık damga)
39. Gurvan nüdnei zagas (Uç gözlü dalık)
40. Hüreeteı zagas (Çerçevesel balık damga)
41. Gövşteı saran zagas (Ay dayanıklı balık)
42. Dan sar (Tek ay damga)
43. Gövçteı sar (İçi boş ay)
44. Galtay sar (Ateşli ay)
45. Tuçaatay sar (Emirli ay)
46. Saran zuuzay (Hilalli zuzai)
47. Davhar sar (Çifti ay)
48. Ööö gurvan sar (Birleşken üç ay)
49. Nar sar (Güneş ay)
50. Galtay sar (Ateşli ay)
51. Taçuur hayrlaga, (Kırbaş hayrlaga)
52. Bosoo hayrlaga (Dik hayrlaga),
53. Höndlön hayrlaga (Çapraz hayrlaga)
54. Erhiiteı hayrlaga (Parmaklı hayrlaga)
55. Hos hayrlaga (Çifte hayrlaga)
56. Buyli (Burunduruk damga)
57. Gas (has) (Has damga)
58. Hüreeteı gas (Çerçevesel has)
59. Duguy hureetaı gas (Yuvarlak çerçevesel has damga)
60. Evderhiı gas (Kırık has)
61. Bitüü gas (Kapalı has)
62. Gal tamga (Ateş damga)
63. Şireeteı gal (Masalı ateş)
64. Dun tamga (Dun damga)
65. Hüreeteı dun (Çerçevesel dun)
66. Tuuray tamga (Toynak damga)
67. Seree tamga (Çatal damga)
68. Gurvaljin tamga (Üçgen damga)
69. Erdene tamga (Mücevher damga)
70. Çireeteı erdene (Masalı mücevher)
71. Eerüül tamga (Yuvarlak damga)
72. Navşin tamga (Yaprak damga)

(Tudev, 2001, ss. 22-42).

Moğollar arasında kullanılan at damgalarının bazı isimleri yabancı dilden yani Tibet dilinden geçmiştir. Dolayısıyla damga isimlerinin tamamını Moğolcaya çevirmek imkânsız veya yanlış olur. Biz makalemizde at damgalarının sadece ek isimlerini Türkçeye çevirerek ana isimlerini aynı şekilde verdik. Mesela, *Sartay şandman* (Hilalli şandman), *Nüdteı zuuzay* (Gözlü zuzay), *Davhar ongi* (Çifti ongi) vs. ancak Moğolcada yaygın kullanılan bazı damga isimleri bütün olarak Türkçeye çevirerek, *Gal tamga* (Ateş damga), *Nar sar* (Güneş ay), *Numan tamga* (Yay damga) çekilinde verilmektedir.

Moğolların at damgaları hakkındaki kaynak ve bilimsel çalışmalara dayanarak damgaları birkaç gruba ayırarak incelemek mümkündür: 1. Zuuzaı (ağızlık) damgalar: ; 2. Ongi (delik) veya daire damgalar ; 3. Şandman (chandman), mücevher (mutluluğun simgesi) damgalar: ; 4. Zagas (balık) damgalar: ; 5. Sar veya hilal (ay) damgalar: ; 6. Hayrlaga (merhamet) damgaları: ; 7. Has 'swastika' veya az damgaları: ; 8. Gal (ateş) damgalar: ; 9. Şoynzon (gurvaljin) veya üçgen damgalar: ; 10. Tuuhai (terazi) damgalar: ; 11. Lanz veya Lanzan damgalar: ; 12. Buyıl (burunduruk) damgalar: ; 13. Num veya numan (yay ve ok) damgalar: ; Useg (harfli) damgalar: gibi damgalar Moğol atlarında yaygın olarak kullanılmaktadır.

VII-X. yy. arasında yazılan *Tanghuyyao* kaynak eserinde yukardaki damgalara benzer damgalar vardır. Makalemizin başında söz ettiğimiz Lanzan damgasından başka Ba-yan A-shi-de (bwa-iän a(o)-si-tək) olarak adlandırılan damgalara rastlanılmaktadır. Bu damga aynı zamanda A-shi-de kabilesinin ve Ba-yan'ın kollarının damgasıdır (Zuev, 1960, s. 119). Bu ismin Moğolca konuşan kabilenin adıdır. Kaşgarlı Mahmud Bayat kelimesi (Bayan'ın çoğulu) olduğunu belirtse de Ebul Gazi Bayan kabilesinin Moğol kökenli olup, Türkmenlerin Kayılar ile olan soy ilişkisinden bahsetmiştir (Zuev, 1960, s. 119). Diğer bir damga Moğol atlarına vurulan ongi veya daire şeklindeki damgadır. *Tanhuyyao* eserinde bu tür damganın iki ismi verilmektedir. 1. Tun-lo (Tongra), 2. Yan-to'dır (Zuev, 1960, s. 105-106).

4. Sonuç

Göçebe Moğol halkları arasında hayvan damgalama geleneği eski çağlardan beri devam etmektedir. Damganın ortaya çıkış tarihinin Tunç Çağı'ndan başladığına dair bilgiler mevcut olsa da Moğolların ne zamandan beri hayvanlara damga kullandıklarını tahmin etmek mümkün değildir. Bu konu hâlâ bilimsel araştırmalara ihtiyaç duymaktadır. Orta Asya'da yaşayan göçebe halklar hayvanlarına ve değerli eşyalarına, mülklerine sahip çıkmak amacıyla erken dönemlerden itibaren damga kullanmışlardır. Cengiz Han zamanında XIII. yüzyılın başlarında her Moğol kabilesinin kendine ait damgaları olduğu bilinmektedir. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun *İkh Zasag* adlı anayasasında hayvan hırsızlığı yasaklanmıştır. Dolayısıyla hayvancılıkla uğraşan toplulukların hayvanlarını diğer hayvanlardan kolayca ayırt edebilmesi için damga kullanma geleneği oldukça yaygınlaşmıştır. Tarihi kaynaklar arasında Ata Melik Cüveyni'nin (2013, s. 158-159), 1220'lerde Cengiz Han'ın askerlerinin, av mevsiminde zayıflayan veya yakalanan yabancı atların üzerine damgalarını vurarak daha sonra serbest bıraktıklarına ilişkin bilgileri dikkate

alırsak, Moğollar arasında hayvanları, özellikle atları damgalama geleneğinin XIII. yüzyılın başlarında veya daha öncesinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Moğol halkları arasında atlarla ilgili birçok gelenek vardır. Moğollar atlara karşı özel bir saygı ve sevgi duymaktadır. At damgalama geleneğine önem vermekle birlikte, tay damgalandıktan sonra geleneksel etkinlikler düzenlenmektedir. Her kabilenin, boyun veya etnik grubun kendine özgü damgaları olduğu bilinmektedir. Mülk ile ilgili her türlü anlaşmazlığı çözmek ve hayvan hırsızlığını tespit etmek için damgalama geleneği önemli görülmektedir.

Moğolların at damgalama gelenekleri ile ilgili yazılmış belli başlı birkaç tarihî eserin dışında hayvan damgaları ile ilgili fazla bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Bu konuda yabancı dilde yazılan en eski kaynak eserlerden biri *Tanghuyao* veya *Tang Huiyao* (Tan Hanedanlığının İncelenmesi) adlı çalışmadır. 1960 yılında bu kaynak eserdeki “Vasal Beyliğinde Atların Tamgaları” başlıklı 72. bölümü Yu. A. Zuev tarafından Rusçaya çevrilmiştir. Bu çalışmada toplam 37 tane damga listesi verilmiştir. Bu damgalar arasında Moğollarda kullanılan at damgalarına benzer bazı işaretler rastlanmaktadır. Bu eserden başka konuya ilişkin sadece birkaç bilimsel makale mevcuttur. Dolayısıyla, Moğolların hayvan damgalama geleneği ile ilgili bilimsel araştırmaların yapılması oldukça önemlidir.

Makalemizde Moğollarda at damgalama geleneğinin yanı sıra, atları damgalayan “*damgademir*” (damga aletleri), damga türleri bunlara ilişkin gelenek ve görenekler bilimsel açıdan ele alınmıştır. Konu çerçevesinde daha önce de yapılan araştırmalar dikkate alınarak Moğolların at damgalama geleneği ve at damgalarıyla ilgili Moğolca yazılan bilimsel eserler ve makalelerdeki önemli bilgiler verilmektedir. Ayrıca İngilizce, Türkçe, Fransızca, Kazakça yazılan bazı makalelerdeki yeni verilere de yer verilmiştir. Makale sonunda Moğol atlarına yönelik sürekli kullanılan damga çeşitleri de bilimsel açıdan incelenerek damga isimleri Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Kaynaklar

- Ağca, F. (2019). *Uygur harfli Oğuz Kağan destanı*. Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni. (2013). *Tarih-i cihan güşa*. çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK.
- Alyılmaz, C. (2001). Bir asparagas haber ve kurt, dağ keçisi damga ve sembolleri üzerine. *Orkun Dergisi*, 37, 14-17.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C. (2016). “*Gobu*”stan’ın gizemi (“*Kıpçaklar*”a giden yol). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi.
- Bayanbat, D. (2016). *Mongol aduuny nevterkhii toli (Moğol atlarının ansiklopedisi)*. Ulaanbaator: Monkhiin Useg.
- Bukhat, B. (1973). *Kazak jane mongol tilderinin salıstırmalı tarihi gramatikası (Kazak ve Moğol dillerinin karşılaştırmalı tarihsel dil bilgisi)*. Bayan-Ulgii: Ulgii.
- Choisamba, D. (1974). *Maliin im tamga tüünii huul tsaaznii aç holbogdol (hayvanların en damgası ve onun yasal önemi)*. Ulaanbaatar: UHG.

- Ebulgazi Bahadır Han. (1996). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin soy kütüğü)*. çev. Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara: Simurg.
- Fazlullah, R. (1998). *Câmi'ü't-tevârih (dünya tarihi)*. çev. W. M. Thackston, Amerika: Harvard University.
- Gochoo, Ts. (1958). *Maliin im tamganii tuhai (hayvan en damgaları hakkında)*. Shinjleh ukhaan amidral, No. 4, Ulaanbaatar: Shua.
- Gökyay, O. Ş. (2007). *Dedem Korkudun kitabı*. İstanbul: Kabalcı.
- Humphrey, C. (1973). The semiology of horse brands in Mongolia. *The Cambridge Journal of Anthropology (Berghahn Books)*, 1(1), 18-38.
- Humphrey, C. (2010). Horse brands of the Mongolians, a system of signs in a nomadic culture. *Traditional Marking Systems, A Preliminary Survey*, 291-309.
- Kaşgarlı Mahmud. (2005). *Divânü lugâti't-Türk*. İstanbul: Kabalcı.
- Kıdırali, D. vd. (2008). *Shiveet Ulaan kone Turk gurıptık kesheni (eski Türk Şiveet Ulaan anıt külliyesi)*. Astana: Gılım.
- Kirilen, G. (2022). Tang Huiyao'da atlar bölümü. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (37), 7-47.
- Khashbat, D. (2001). *Mal aj ahuyın teknolojiin undes (hayvancılık teknolojisinin temelleri)*. Ulaanbaatar: HAAIS.
- Perlee, Kh. (1976). *Mongol tümniı garlyg tamgaar haij sudlah ni (Moğol halkının kökenini damga aracıyla incelemek)*. Ulaanbaatar: UB UHG.
- Purevdorj, G. (2008). *Oyrad Mongolchuudiin maliin im tamga (Oyrad Moğollarının hayvan en "im" damgası)*. Ulaanbaatar.
- Renchin, B. (1954). Les dignes de proprite chez les Mongols. *Archiv Orientalní*, XXII, 467-473 (In Frs.).
- Samashev, Z. Bazylkhan, N. ve Samashev, S. (2010). *Köne Türk tanbalary (eski Türk damgaları)*. Almaty: Abdi.
- Saruulbuyan J. ve Davaasambuu, A. (2008). *Mongol aduunii tamganii oillogo (Moğol atlarının damga kavramı)*. Ulaanbaatar: Bembi San.
- Tekin, T. (2017). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Bilgesu.
- Tezcan, M. (2010). Tamgas among the Turks in the Middle Ages: their role as legal signs and some related terms. *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*, 389.
- Tudev, L. (2001). *Mal tamgalahuyi (hayvan damgalama)*. Ulaanbaatar: Uralah Erdem.
- Tudev, L. (2003). *Mongol dohion utgazüi (Moğol işaretlerinin anlamı)*. Ulaanbaatar: Uralah Erdem.
- Tomorjav, M. ve Khurelbaatar, N. (2017). *Mongol malchnii erdem uhaanii deej orşvoi (Moğol çobanlarının ilmi düşüncesi)*. Ulaanbaatar: TEPE.
- Tserenkhând, G. vd. (2009). *Mongol yos zansıl, zan üüliin tovşoon (Moğol gelenek ve göreneklere koleksiyonu)*. Ulaanbaatar: Mönkhiin Üseg Grup.
- Yazıcızâde, Ali. (2009). *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu tarihi)*. çev. A. Bakir, İstanbul: Çamlıca.
- Yusuf Has Hacıp. (2006). *Kutadgu bilig*. çev. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı.

Zuyev, Yu. A. (1960). Tamgi loşadey iz vassalinyh knyajestv. *Novye Materialy Po Drevnei i Spednevekovoï Istorii Kazakstana*, C 8, Alma-Ata: Akademia Nauk Kazakskoi SSR. 93-140.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=224215552369335&set=pcb.224215742369316>
(Erişim tarihi: 28.08.2023).

<http://iregedui.blogspot.com/2011/10/blog-post.html> (Erişim tarihi: 25.10.2023)

Extended Abstract

There are very few scientific studies on the Mongolian horse branding traditions. There are no scientific studies conducted by foreign scientists on these subjects. Only a few articles have been written. Therefore, it is very important to conduct scientific research on the Mongolian animal branding tradition. Although there are many historical sources indicating that people engaged in nomadism or animal husbandry have used stamps since ancient times, it is controversial from which language the words *tamga*, *tamaga*, *tajba*, *damga*, which are commonly used among Turkish and Mongolian people, are derived. In addition, the word *tamga* has been used in the same sense with different names such as *belgü*, *tuyray* (*tuyra*), *mühür*, *mör*, *tamya*, *tavro*. It is understood that these words mentioned in the sources were used a long time ago. The tradition of animal branding among nomadic Mongolian peoples has persisted since ancient times. Although there is information that the history of the stamp/branding's emergence began in the Bronze Age, it is not possible to find out when the Mongols used stamps on animals. This issue still needs scientific research. Nomadic people living in Central Asia used stamps to protect their animals, valuables and property. The primary feudal classes created special stamps and symbols to identify their basic property, and shepherds used various marks to distinguish their animals from other herds. With the use of these stamps, animal theft between shepherds and tribes decreased and various disputes were easily resolved. Animal theft among the Mongols has been regulated by law since ancient times. However, since this law protects the interests of high-ranking officials and the rich, it also had many unfair aspects, such as blaming or punishing innocent people, discrimination and public humiliation.

It is known that during the time of Genghis Khan, each Mongolian tribe had its own stamp. In the 13th century, a law called *Ikh Zasag*, approved by Genghis Khan himself, emerged regarding the social structure of the Mongols, state affairs and human rights, and with this law, animal theft was prohibited. Therefore, the tradition of using stamps to easily distinguish one's own animals from other people's animals has become quite widespread. If we take into account the information in the work of Ata Melik Cuveyni (2013, p. 158-159) that Genghis Khan's soldiers in the 1220s stamped the wild horses that were weakened or captured during the hunting season and later released them, we see that the Mongols had a tradition of using marks on their animals and also on their horses and it emerged in the beginning of the 13th centuries or earlier.

There are many traditions related to horses among Mongolian peoples. Among the animals, they especially respect the horse. Horses are considered sacred animals. Importance is also given to the branding tradition, and traditional events are organized after the foal is branded. Each tribe, clan or ethnic group has its own unique markings. The stamp is considered important for resolving any property-related disputes and detecting animal theft. Among nomadic peoples, *en* (mark) is generally applied to small cattle (sheep, goats). It is made by cutting or slicing a little from the side and tip of the animal's ear. This sign is called *en-tanba* among the Turkic peoples of Central Asia, and *im tamga* among the Mongolians. In addition to the tradition of branding, Mongolians regard the brand iron (stamping tool) as sacred and show special respect for it. Such traditions and customs are discussed in more detail in our article from a scientific perspective. Additionally, new data about the Mongolian horse branding tradition is included. At the end of the article, the most commonly used stamp/*tamga* types for Mongolian horses were also examined scientifically.